

Leerstof voortentamen biologie

In dit document wordt de leerstof beschreven van het programma van het voortentamen biologie op havo niveau te beginnen met het voortentamen van november 2016.

Deze specificatie is gebaseerd op de eindtermen van het programma voor het Centraal Examen en het Schoolexamen zoals dat in het middelbaar onderwijs op de havo wordt afgenomen voor het vak biologie vanaf mei 2016.

Indien de leerstof voor het voortentamen biologie op havo-niveau op enig moment afwijkt van de leerstof van het op dat moment geldende programma van het Centraal Examen of Schoolexamen geldt altijd het hieronder weergegeven programma.

datum: 18 juni 2016

1. Het voortentamen biologie

Het voortentamen bestaat uit een schriftelijk examen.
Het voortentamen wordt afgenomen in een zitting van 3 uur.

De leerstof bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A - Vaardigheden
- Domein B - Zelfregulatie
- Domein C - Zelforganisatie
- Domein D - Interactie
- Domein E - Reproductie
- Domein F - Evolutie

Het voortentamen biologie heeft betrekking op de domeinen B tot en met F in combinatie met de vaardigheden uit domein A met uitzondering van die onderdelen die zich naar hun aard niet lenen voor schriftelijke examinering, waaronder vaardigheden die uitdrukkelijk een computer als werkstation vereisen.

Voor voorbeelden van examenvragen wordt verwezen naar de voorbeeldtentamens op de website en naar de schriftelijke examens uit het verleden. Het type vragen kan enigszins afwijken van de vragen op basis van de huidige interpretatie van de eindtermen door de CEVO; het accent bij de voortentamens ligt meer op het doen van berekeningen.

In de hierna volgende specificatie van de leerstof voor het voortentamen biologie zijn aangegeven:

- de domeinen en subdomeinen die getoetst worden;
- per subdomein één geglobaliseerde eindterm;
- een specificatie van de geglobaliseerde eindtermen waar nodig aangevuld met voorbeeldcontexten en deelconcepten.

2. De leerstof van het voortentamen

Vereiste (voor)kennis van scheikunde en natuurkunde

Hieronder wordt aangegeven wat bekend verondersteld wordt uit de scheikunde en de natuurkunde. Deze 'nevenkennis' kan leerstof uit de onderbouw of uit de bovenbouw betreffen. Het gaat dan om onderdelen die nodig kunnen zijn bij het voortentamen, maar die niet expliciet in de specificaties in deze leerstoflijst vermeld worden. Deze nevenkennis kan dan ook altijd aan de specificaties gerelateerd worden.

Scheikunde

- Begrippen:
  - atoom, molecuul, ion
  - molecuulformule, structuurformule
  - reactievergelijking, evenwichtsreacties, katalysator
  - water- of vetoplosbaar
  - zuren en basen, pH, indicatoren
  - aminozuren, eiwitten
  - vetten, glycerol, (on)verzadigde vetzuren
  - koolhydraten: mono-, di- en polysachariden
  - methaan, alcohol (ethanol)
- Namen en formules van de volgende stoffen: ammoniak, calcium, ijzer, kalium, koolstofdioxide, magnesium, natriumchloride, stikstof en water;
- Grootheden en eenheden: concentratie (mol/L of g/L), massapercentage, volumepercentage, ppm.

Natuurkunde

- Begrippen:
  - massa, dichtheid, gewicht
  - vaste, vloeibare en gasvormige fase
  - snelheden, frequenties
  - vormen van energie
  - (radioactieve) isotopen, halveringstijd
  - elektromagnetisch spectrum

Domein A. Vaardigheden

De vaardigheden zijn onderverdeeld in drie categorieën:

Subdomeinen A1 t/m A4: Algemene vaardigheden;

Subdomeinen A5 t/m A9: Natuurwetenschappelijke, wiskundige en technische vaardigheden;

Subdomeinen A10 t/m A15: Natuurkunde specifieke vaardigheden.

Subdomein A1 - Informatievaardigheden gebruiken

De kandidaat kan doelgericht informatie zoeken, beoordelen, selecteren en verwerken.

Subdomein A2 - Communiceren

De kandidaat kan adequaat schriftelijk, mondeling en digitaal in het publieke domein communiceren over onderwerpen uit het desbetreffende vakgebied.

Subdomein A3 - Reflecteren op leren

De kandidaat kan bij het verwerven van vakkennis en vakvaardigheden reflecteren op eigen belangstelling, motivatie en leerproces.

Subdomein A4 - Studie en beroep

De kandidaat kan aangeven op welke wijze natuurwetenschappelijke kennis in studie en beroep wordt gebruikt en kan mede op basis daarvan zijn belangstelling voor studies en beroepen onder woorden brengen.

Subdomein A5 - Onderzoeken

De kandidaat kan in contexten instructies voor onderzoek op basis van vraagstellingen uitvoeren en conclusies trekken uit de onderzoeksresultaten. De kandidaat maakt daarbij gebruik van consistente redeneringen en relevante rekenkundige en wiskundige vaardigheden.

Specificatie:

De kandidaat kan gebruik makend van consistente redeneringen en relevante rekenkundige en wiskundige vaardigheden:

1. een natuurwetenschappelijk probleem herkennen;
2. een natuurwetenschappelijk probleem herleiden tot een (of meer) onderzoeksvra(a)g(en);
3. verbanden leggen tussen een onderzoeksvraag en natuurwetenschappelijke kennis;
4. een hypothese opstellen bij een onderzoeksvraag en verwachtingen formuleren;
5. een werkplan maken voor het uitvoeren van een natuurwetenschappelijk onderzoek ter beantwoording van een (of meer) onderzoeksvra(a)g(en);
6. voor de beantwoording van een onderzoeksvraag relevante waarnemingen verrichten en (meet)gegevens verzamelen;
7. meetgegevens verwerken en presenteren op een wijze die helpt bij de beantwoording van een onderzoeksvraag;
8. op grond van verzamelde gegevens van een uitgevoerd onderzoek conclusies trekken die aansluiten bij de onderzoeksvra(a)g(en) van het onderzoek;
9. de uitvoering van een onderzoek en de conclusies evalueren, gebruik makend van de begrippen validiteit, nauwkeurigheid, reproduceerbaarheid en betrouwbaarheid;
10. een natuurwetenschappelijk onderzoek presenteren;
11. herkennen dat er naast een experimentele onderzoeksaanpak ook andere onderzoeksaanpakken zijn.

Subdomein A6 - Ontwerpen

De kandidaat kan in contexten op basis van een gesteld probleem een technisch ontwerp voorbereiden, uitvoeren, testen en evalueren en daarbij relevante begrippen, theorie en vaardigheden en valide en consistente redeneringen hanteren.

Specificatie:

De kandidaat kan gebruik makend van relevante begrippen, theorie en vaardigheden en valide en consistente redeneringen:

1. een technisch-ontwerpprobleem analyseren en beschrijven;
2. voor een ontwerp een programma van eisen en wensen opstellen;
3. verbanden leggen tussen natuurwetenschappelijke kennis en taken en eigenschappen van een ontwerp;
4. verschillende (deel)uitwerkingen geven voor taken en eigenschappen van een ontwerp;
5. een beargumenteerd ontwerpvoorstel doen voor een ontwerp, rekening houdend met het programma van eisen, prioriteiten en randvoorwaarden;
6. een prototype van een ontwerp bouwen;
7. een ontwerpproces en -product testen en evalueren, rekening houdend met het programma van eisen;
8. voorstellen doen voor verbetering van een ontwerp;
9. een ontwerpproces en -product presenteren.

Subdomein A7 - Modelvorming

De kandidaat kan in contexten een probleem analyseren, een adequaat model selecteren, en modeluitkomsten genereren en interpreteren. De kandidaat maakt daarbij gebruik van

consistente redeneringen en relevante rekenkundige en wiskundige vaardigheden.

Specificatie:

De kandidaat kan gebruik makend van consistente redeneringen en relevante rekenkundige en wiskundige vaardigheden:

1. relevante grootheden en relaties in een probleemsituatie identificeren en selecteren;
2. door het doen van aannamen en het maken van vereenvoudigingen een natuurwetenschappelijk probleem inperken tot een onderzoekbare vraagstelling;
3. bij een natuurwetenschappelijk probleem een model selecteren dat geschikt is om het probleem te bestuderen;
4. een beargumenteerde schatting maken voor parameterwaarden van een model op basis van gegevens;
5. toetsbare verwachtingen formuleren over het gedrag van een model;
6. een model met een geschikte tijdstap doorrekenen;
7. een model evalueren op basis van uitkomsten, verwachtingen en (meet)gegevens;
8. een modelstudie presenteren.

Subdomein A8 - Natuurwetenschappelijk instrumentarium

De kandidaat kan in contexten een voor de natuurwetenschappen relevant instrumentarium hanteren, waar nodig met aandacht voor risico's en veiligheid; daarbij gaat het om instrumenten voor dataverzameling en -bewerking, vaktaal, vakconventies, symbolen, formuletaal en rekenkundige bewerkingen.

Specificatie:

De kandidaat kan:

1. informatie verwerven en selecteren uit schriftelijke, mondelinge en audiovisuele bronnen mede met behulp van ICT:
  - gegevens halen uit grafieken, tabellen, tekeningen, simulaties, schema's en diagrammen;
  - grootheden, eenheden, symbolen, formules en gegevens opzoeken in geschikte tabellen;
2. informatie, gegevens en meetresultaten analyseren, weergeven en structureren in grafieken, tekeningen, schema's, diagrammen en tabellen mede met behulp van ICT;
3. aangeven met welke technieken en apparaten de belangrijkste grootheden uit de natuurwetenschappen worden gemeten;
4. verantwoord omgaan met materialen, instrumenten, organismen en milieu.
5. een aantal voor het vak relevante reken-/wiskundige vaardigheden toepassen om natuurwetenschappelijke problemen op te lossen:
  - rekenen met getallen in breuken en machten;
  - rekenen met verhoudingen, percentages en gemiddelden;
  - rekenen met oppervlakte en volume;
  - grafieken opstellen en daarbij rekening houden met de plaats van de afhankelijke en de onafhankelijke variabele;
  - lineaire en exponentiële verbanden herkennen in grafieken;
  - grafieken lezen (formuleloos), gericht op grafisch verloop en trends;
  - verbanden leggen op basis van tabel- en grafiekgegevens.

Subdomein A9 - Waarderen en oordelen

De kandidaat kan in contexten een beargumenteerd oordeel geven over een situatie in de natuur of een technische toepassing, en daarin onderscheid maken tussen wetenschappelijke argumenten, normatieve maatschappelijke overwegingen en persoonlijke opvattingen.

Specificatie:

De kandidaat kan:

1. een beargumenteerd oordeel geven over een situatie waarin natuurwetenschappelijke

kennis een belangrijke rol speelt, dan wel een beargumenteerde keuze maken tussen alternatieven bij vraagstukken van natuurwetenschappelijke aard;

2. onderscheid maken tussen wetenschappelijke argumenten, normatieve maatschappelijke overwegingen en persoonlijke opvattingen;
3. feiten met bronnen verantwoorden;
4. de betrouwbaarheid beoordelen van informatie en de waarde daarvan vaststellen voor de beantwoording van het betreffende vraagstuk.

Subdomein A10 - Beleven

De kandidaat kan in contexten gevoelens en betekenissen expliciteren die worden opgeroepen door het omgaan met de natuur of in de natuur voorkomende objecten en daarbij aandacht schenken aan de gevoelens en betekenissen van anderen.

Subdomein A11 - Vorm-functie-denken

De kandidaat kan in contexten redeneringen hanteren waarbij van biologische objecten op verschillende organisatieniveaus vanuit een gegeven vorm naar een bijbehorende functie wordt gezocht en andersom.

Subdomein A12 - Ecologisch denken

De kandidaat kan in contexten op het gebied van duurzaamheid redeneringen hanteren waarbij uitgewerkt wordt wat de gevolgen van interne of externe veranderingen in een levensgemeenschap of ecosysteem zijn.

Subdomein A13 - Evolutionair denken

De kandidaat kan in contexten redeneringen hanteren waarmee biologische verschijnselen op verschillende organisatieniveaus verklaard worden met behulp van theorie over evolutiemechanismen.

Subdomein A14 - Systeendenken

De kandidaat kan in contexten een onderscheid maken tussen verschillende organisatieniveaus, relaties binnen en tussen organisatieniveaus uitwerken en uiteenzetten hoe biologische eenheden op verschillende organisatieniveaus zichzelf in stand houden en ontwikkelen.

Subdomein A15 - Contexten

De kandidaat kan de in domein A genoemde vaardigheden en de in domeinen B tot en met F genoemde concepten ten minste gebruiken in beroepscontexten en in leefwereldcontexten.

Subdomein A16 - Kennisontwikkeling en -toepassing

De kandidaat kan in contexten analyseren op welke wijze natuurwetenschappelijke en technologische kennis wordt ontwikkeld en toegepast.

Domein B - Zelfregulatie

De biologie, de leer van het leven, bestudeert het leven op verschillende niveaus. Op elk niveau zijn er systemen met een eigen organisatie, de biologische eenheden: de moleculen, de cel, het orgaan, het organisme, de populatie, het ecosysteem.

Biologische eenheden, op welk organisatieniveau dan ook, houden zichzelf in stand door het opnemen van stoffen c.q. energie uit hun omgeving, door het herstellen van opgelopen schade, door zich te verdedigen tegen belagers en tegen schadelijke stoffen en door het aanpassen aan of het veranderen van de omgeving. Onderdelen van een biologische eenheid kunnen gespecialiseerd zijn voor een bepaalde functie. Biologische eenheden kunnen met elkaar op een hoger niveau een nieuwe biologische eenheid vormen met een eigen organisatiestructuur.

De kandidaat kan in een context:

- biologische eenheden herkennen en de kenmerken ervan beschrijven. Die biologische eenheden zijn moleculen, cellen, organen, organismen, populaties, ecosystemen;
- beschrijven dat er opname, verwerking en afgifte van energie, materie en informatie is, en daarbij de relaties binnen en tussen de verschillende biologische eenheden beschrijven;
- redeneringen hanteren waarbij vanuit een gegeven vorm van een biologische eenheid naar een bijbehorende functie wordt gezocht, en andersom.

Subdomein B1 - Eiwitsynthese

De kandidaat kan met behulp van de concepten DNA en eiwitsynthese ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voedselproductie verklaren op welke wijze bouwstoffen van de cel worden gevormd.

Subdomein B2 - Stofwisseling van de cel

De kandidaat kan met behulp van de concepten homeostase, transport, assimilatie en dissimilatie ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voeding verklaren op welke wijze de stofwisseling van cellen van prokaryoten en eukaryoten verloopt.

Voorbeeldcontexten

Gezondheid en gezondheidszorg (leefwereldcontext): Leden van een familie die mogelijk een erfelijke mitochondriale afwijking hebben zoals MERFF, ondergaan in een academische centrum een onderzoek om vast te stellen of ze het gemuteerde gen hebben met het doel zich voor te bereiden op eventuele consequenties.

Voeding: Analisten in een algenkweekcentrum zoeken naar mogelijkheden om de algenkweek de voedingsstoffen omega 3 en 6 vetzuren en vitamines te laten leveren op een economisch haalbaar niveau.

Gezondheid en gezondheidszorg (leefwereldcontext): Gezonde jonge mensen bepalen of ze meedoen aan een medicijntest met het doel de invloed van het meedoen aan een dergelijke test op de eigen gezondheid te bepalen en een beslissing te nemen over al of niet meedoen.

B2.1 - Homeostase

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. kenmerken van bacteriën beschrijven;
2. een eukaryote cel beschrijven als een zelfstandig functionerende eenheid, de onderdelen van cellen herkennen en de functies ervan benoemen;
3. uitleggen dat cellen zich in stand houden door het uitvoeren van chemische reacties;
4. beschrijven dat cellen zichzelf reguleren en daarbij een dynamisch evenwicht in stand houden;
5. toelichten hoe door het principe van terugkoppeling homeostase in de cel gerealiseerd wordt.

Deelconcepten:

prokaryoot, eukaryoot, virus, bacterie, plasmide, celkern, chromosoom, celwand, celmembraan, vacuole, celplasma, mitochondrie, (ruw) endoplasmatisch reticulum, golgi-systeem, plastiden, lysosoom, ribosoom, bladgroenkorrel, bladgroen, trilharen, terugkoppeling, receptoreiwit, dynamisch evenwicht.

B2.2 - Transport

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. uitleggen dat bepaalde stoffen door passief transport en andere door actief transport membranen kunnen passeren;
2. een relatie beschrijven tussen de osmotische waarde binnen en buiten een cel en de

invloed daarvan op de stevigheid.

Deelconcepten:

diffusie, osmose, semi-permeabel membraan, selectief permeabel, receptoreiwit, ionentransport, isotonisch, hypotonisch, hypertonisch, plasmolyse, turgor, osmotische druk, osmotische waarde, actief transport, passief transport, endo- en exocytose, celplasmastroming.

B2.3 - Assimilatie en dissimilatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven dat cellen stoffen opnemen, transporteren, omzetten en afgeven met behulp van energie, gekatalyseerd door enzymen;
2. beschrijven dat er verschillende vormen van energie zijn: chemische energie (zoals in ATP), lichtenergie, kinetische energie, warmte, en beschrijven dat deze vormen in elkaar kunnen overgaan;
3. het fotosyntheseprocess in cellen met bladgroenkorrels beschrijven;
4. assimilatieprocessen in planten en dieren beschrijven en toelichten dat deze processen leiden tot de aanmaak van bouwstoffen, brandstoffen, reservestoffen en enzymen;.
5. dissimilatieprocessen beschrijven en hierbij onderscheid maken tussen anaerobe en aerobe dissimilatie;
6. assimilatie- en dissimilatieprocessen beschrijven met behulp van de reactievergelijkingen;
7. beschrijven waar en op welke wijze enzymen reacties katalyseren, en hoe temperatuur en pH die processen beïnvloeden;
8. beschrijven hoe in de biotechnologie gebruikgemaakt wordt van het metabolisme van micro-organismen.

Deelconcepten:

autotroof, heterotroof, fotosynthese, bladgroenkorrel, verbranding, aerob, anaerob, gisting, alcohol, melkzuur, ADP en ATP, bouwstoffen, brandstoffen, reservestoffen, enzymen, fosfolipiden, tussencelstof, koolhydraten (mono-, di- en polysacchariden, zetmeel, glycogeen, cellulose), vet (vetzuren en glycerol), eiwit, aminozuren, DNA, recombinant-DNA, pH.

Subdomein B3 - Stofwisseling van het organisme

De kandidaat kan met behulp van de concepten orgaan, fotosynthese, ademhaling, vertering, uitscheiding en transport ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voedselproductie benoemen op welke wijze de stofwisseling van organismen verloopt en benoemen op welke wijze stoornissen daarin kunnen ontstaan en op welke wijze deze kunnen worden aangepakt.

Voorbeeldcontexten:

Gezondheid of gezondheidszorg: Gespecialiseerde verpleegkundigen op de IC in het ziekenhuis verzorgen en monitoren patiënten in kritieke toestand met het doel om de toestand te stabiliseren en te verbeteren.

Voedselproductie: Een tomatenkweker in zijn eigen bedrijf doet aan opbrengstoptimalisatie door geselecteerde rassen te gebruiken en geautomatiseerde teelt- en oogstsystemen te introduceren.

B3.1 - Orgaan

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven dat groepen van cellen door hun rangschikking in een weefsel, orgaan of orgaanstelsel een gezamenlijke functie uitoefenen;
2. beschrijven wat bij de mens de kenmerken en functies zijn van orgaanstelsels voor transport, ademhaling, voedselverwerking en uitscheiding;

3. verschillen en overeenkomsten herkennen tussen organen en orgaanstelsels van de mens en van verschillende diersoorten;
4. organen voor gaswisseling, opname en transport bij planten beschrijven;
5. beschrijven dat orgaanstelsels met elkaar samenhangen en benoemen hoe verstoring in het functioneren van een orgaan de samenwerking tussen organen beïnvloedt.

Deelconcepten:

hart, hartkleppen, slagader, ader, haarvat, lymfesysteem, hout- en bastvaten, wortelharen longen, luchtpijp, bronchiën, longblaasjes, huidmondjes, slokdarm, maag, twaalfvingerige darm, alvleesklier, lever, galblaas, dunne darm, dikke darm, endeldarm, nieren, niereenheid, zweetklieren.

B3.2 - Fotosynthese

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven dat organismen door fotosynthese autotroof zijn;
2. voorwaarden voor het fotosyntheseproces in planten benoemen;
3. het belang van fotosynthese als basis voor de voortgezette assimilatie en dissimilatie van het organisme beschrijven.

Deelconcepten:

autotroof, heterotroof, (an)organische stoffen, bladgroenkorrels, netto fotosynthesereactie, voortgezette assimilatie, beperkende factoren.

B3.3 - Ademhaling

Specificatie:

De kandidaat kan in een context de bouw, werking en functie van de gaswisselingsorganen van de mens beschrijven;

1. de relatie tussen de bouw van de gaswisselingsorganen en hun functie beschrijven;
2. beschrijven op welke wijze longventilatie tot stand komt;
3. beschrijven op welke wijze opname, transport en afgifte van CO₂ en O₂ plaatsvindt en wat de rol van hemoglobine daarbij is;
4. de relatie tussen de gaswisseling van planten en fotosynthese en dissimilatie herkennen.

Deelconcepten:

gaswisseling, ventilatiebewegingen, longcapaciteit, vitale capaciteit, dode ruimte, diffusie, CO₂- en O₂-concentratie, dissimilatie, assimilatie, beperkende factor.

B3.4 - Vertering

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de bouw, werking en functie van verteringsorganen van de mens beschrijven en de relatie herkennen tussen de bouw van spijsverteringsorganen en hun functie;
2. beschrijven waar en op welke wijze voedingsstoffen verteerd en opgenomen worden en welke factoren daarop van invloed zijn.

Deelconcepten:

mechanische en chemische vertering, darmperistaltiek, voedingsstoffen, verteringssappen, gal, verteringsenzymen voor koolhydraten, eiwitten en vetten, vitamines, pH, temperatuur, verteringsproducten, emulgeren, resorptie, darmbacteriën.

B3.5 - Uitscheiding

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de bouw, werking en functie van uitscheidingsorganen van de mens beschrijven;
2. de relatie tussen de bouw van uitscheidingsorganen en hun functie herkennen;
3. de rol van de lever, de nieren, de longen en de huid bij uitscheidingprocessen benoemen.

Deelconcepten:

waterhuishouding, ultrafiltratie, terugresorptie, ADH, ureum, urine, gal, zweet.

B3.6 - Transport

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de bouw, werking en functie van de bloedsomloop met hart en bloedvaten van de mens beschrijven;
2. de relatie tussen de bouw van hart en bloedvaten en hun functie en werking herkennen;
3. de functie van bestanddelen van bloed, bloedplasma, weefselvloeistof en lymfe beschrijven en de vorming van weefselvloeistof en lymfe beschrijven;
4. het verband herkennen tussen bloedvatenstelsel en lymfevatenstelsel;
5. de bouw en werking van het transportstelsel in planten beschrijven.

Deelconcepten:

grote bloedsomloop, kleine bloedsomloop, bloedplasma, weefselvloeistof, lymfe, beenmerg, bloedsamenstelling, rode bloedcellen, hemoglobine, witte bloedcellen, bloedplaatjes, hartslagfrequentie, slagvolume, sinusknop, bloeddruk, bovendruk, onderdruk, zuurstof- en koolstofdioxidetransport, voedings- en afvalstoffen, bloedstolling, cholesterol, worteldruk, verdamping.

Subdomein B4 - Zelfregulatie van het organisme

De kandidaat kan met behulp van de concepten homeostase, hormonale regulatie en neurale regulatie ten minste in contexten op het gebied van sport en voeding verklaren op welke wijze eukaryoten zichzelf reguleren.

Voorbeeldcontexten:

Sport: De trainer en fysiotherapeut in een nationaal trainingscentrum maken trainings- en voedingsschema's voor de sporters om een topprestatie mogelijk te maken en op gewicht te blijven.

Voeding: De diëtist die in de praktijk dieetadvies geeft aan kinderen met het doel voedingsgedrag te verbeteren.

B4.1 - Homeostase

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. het belang van de longen, lever, nieren, huid, zenuw- en hormoonstelsel voor de homeostase bij de mens beschrijven;
2. de relatie tussen de bouw van de longen, lever, nieren en huid en de homeostase beschrijven;
3. de principes van een regelkring toelichten;
4. de samenhang van de regeling van lichaamsprocessen herkennen.

Deelconcepten:

zenuw-zintuigstelsel, hormoonstelsel, receptoren, inwendig en uitwendig milieu, regelkring, positieve en negatieve terugkoppeling, dynamisch evenwicht, osmotische waarde, pH, temperatuur, CO₂- en O₂-concentratie, glucoseconcentratie, osmotische waarde.

B4.2 - Hormonale regulatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de principes van een regelkring in het hormoonstelsel toelichten;
2. de werking van hormoonklieren en hun specifieke hormonen beschrijven en afleiden hoe de doelorganen daarop reageren;
3. het verband beschrijven tussen hormonale regulatie en het handhaven van homeostase.

Deelconcepten:

hormoonklieren, hypothalamus, hypofyse, schildklier, nieren, bijnieren, eierstokken, teelballen, eilandjes van Langerhans, exocrien, endocrien, doelwitorganen, hormoonreceptor, hormoonconcentratie, insuline, glucagon, adrenaline, schildklierhormoon, EPO.

B4.3 - Neurale regulatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de bouw en werking van het zenuwstelsel en de signaalverwerking beschrijven;
2. de werking van een regelkring in het zenuwstelsel toelichten;
3. het verband beschrijven tussen de werking van het zenuwstelsel en het functioneren van een organisme.

Deelconcepten:

centraal zenuwstelsel, perifeer zenuwstelsel, grote en kleine hersenen, hersenschors, centra in de hersenschors, hersenstam, ruggenmerg, autonoom (vegetatief) zenuwstelsel en animaal zenuwstelsel, gevoels-, schakel- en bewegingszenuwcellen, cellen van Schwann, myelineschede, synaps, impulsgeleiding, sprongsgewijze geleiding, reflexboog, neurotransmitter, prikkels, mechanische, chemische, temperatuur-, licht-, tast- en pijnreceptoren.

Subdomein B5 - Afweer van het organisme

De kandidaat kan met behulp van het concept afweer ten minste in contexten op het gebied van gezondheidszorg en voedselproductie benoemen op welke wijze eukaryoten zich te weer stellen tegen andere organismen, virussen en allergenen en welke problemen daarbij kunnen ontstaan.

Voorbeeldcontexten:

Gezondheid en gezondheidszorg (leefwereldcontext): Meisjes van 12 worden opgeroepen door de GGD om zich te laten inenten met het HPV-vaccin om hen te beschermen tegen baarmoederhalskanker. Zij discussiëren op school over de voor- en nadelen van de inenting met het doel om een weloverwogen besluit te kunnen nemen om wel of niet gevaccineerd te worden.

Voedselproductie: Analisten en procestechnologen werken bij een veredelingsbedrijf onder toezicht van biologen aan plantenveredeling gericht op plaagresistentie met het doel plagen te voorkomen en opbrengsten van teelten te verhogen.

Gezondheid en gezondheidszorg (leefwereldcontext): Iemand die een antibioticakuur volgt, wil deze voortijdig afbreken. Het bespreken van de argumenten om dit wel of niet te doen, met het doel daarover een weloverwogen besluit te kunnen nemen.

B5.1 - Afweer

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de bouw, werking en functie van organen en cellen betrokken bij de afweer van de mens beschrijven;
2. de specifieke en aspecifieke afweer als reactie op lichaamsvreemde en lichaamseigen stoffen en cellen beschrijven;

3. de afweermechanismen van planten herkennen.

Deelconcepten:

huid en slijmvliezen, bloed, lymfe, milt, lymfeknopen, macrofagen, T- en B-cellen, antigenen en antistoffen, lichaamseigen, lichaamsvreemd, receptor, natuurlijke en kunstmatige immuniteit, actieve en passieve immuniteit, vaccinatie, transplantatie, bloedtransfusie, ABO-systeem, resusfactor, donor en acceptor, mechanische en chemische afweer van planten.

Subdomein B6 - Beweging van het organisme

De kandidaat kan met behulp van de concepten beweging, neurale regulatie en waarneming ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en sport verklaren op welke wijze mens en dier bewegen en op welke wijze dit kan worden geoptimaliseerd.

Subdomein B7 - Waarneming door het organisme

De kandidaat kan met behulp van de concepten orgaan, waarneming en neurale regulatie ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en sport verklaren op welke wijze organismen waarnemen.

Voorbeeldcontexten:

Gezondheid of gezondheidszorg: De opticien verzamelt in de eigen praktijk informatie over diverse soorten lenzen om een goed advies te kunnen geven aan klanten die hun bijziendheid gecorrigeerd willen zien.

Sport: Trainers en fysiotherapeuten in een landelijk trainingscentrum onderzoeken het effect van diverse soorten starttrainingen bij sporters met het doel om het aantal valse starten in de wedstrijd sport te verminderen.

B7.1 - Orgaan

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de werking van een zintuig in het algemeen beschrijven en toelichten wat daarbij de rol van de hersencentra is;
2. de bouw van het oog beschrijven.

Deelconcepten:

centraal zenuwstelsel, perifeer zenuwstelsel, grote en kleine hersenen, centra voor gevoel, beweging, en voor zien in de hersenschors, hersenstam, ruggenmerg, optisch chiasma, gevoels-, schakel- en bewegingszenuwcellen, impulsgeleiding, reflexboog, pupil, netvlies, staafjes, kegeltjes, gele vlek, blinde vlek, adequate prikkel, mechanische, chemische, licht-, temperatuur-, tast- en pijnreceptoren.

B7.2 - Waarneming

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de werking van het oog toelichten;
2. het verband tussen adequate prikkel en reactie beschrijven.

Deelconcepten:

visuele centra in de hersenschors, optisch chiasma, gevoels-, schakel- en bewegingszenuwcellen, reflexboog, pupil, lens, lenswerking, bijziend, verziend, accommodatie, adequate prikkel, drempelwaarde.

B7.3 - Neurale regulatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de principes van een regelkring herkennen bij de werking van het zintuigstelsel;
2. de relatie van het zintuigstelsel met het spier-, zenuw- en hormoonstelsel beschrijven;
3. verbanden beschrijven tussen het gebruik van de zintuigen en het functioneren van een organisme.

Deelconcepten:

impulsgeleiding, synaps, neurotransmitter, Na⁺-kanaal, reflexboog, reactiesnelheid, adequate prikkels, drempelwaarde homeostase.

Subdomein B8. Regulatie van ecosystemen

De kandidaat kan met behulp van de concepten energiestroom, kringloop, dynamiek en evenwicht ten minste in contexten op het gebied van duurzaamheid verklaren op welke wijze ecosystemen zichzelf reguleren en kan beargumenteren met welke maatregelen de mens zelfregulatie van ecosystemen en het systeem Aarde kan beïnvloeden.

Voorbeeldcontexten:

Duurzaamheid: Bosbeheerders op de Veluwe gebruiken de resultaten van een ecologisch onderzoek voor de regeneratie van een natuurgebied.

B8.1 - Energiestroom

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. energiestromen in een ecosysteem beschrijven en toelichten welke factoren daarop van invloed zijn;
2. modellen van energiestromen beschrijven en benoemen welke processen en organismen daarin een rol spelen;
3. beargumenteren met welke maatregelen de mens energiestromen kan beïnvloeden.

Deelconcepten:

producent, consument, reductent, trofisch niveau, autotroof, heterotroof, (an)organische stof, fossiele brandstof, biobrandstof, biomassa.

B8.2 - Kringloop

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. de rol uitleggen van producenten, consumenten en reductenten in de kringlopen van koolstof en stikstof;
2. kringlopen van elementen in een ecosysteem beschrijven, en benoemen welke factoren daarop van invloed zijn;
3. beargumenteren met welke maatregelen de mens nutriëntenkringlopen en daarmee het systeem Aarde kan beïnvloeden.

Deelconcepten:

fotosynthese, dissimilatie, (an)organische stof, (de)nitrificatie, ammonificatie, stikstofbinding, uitspoeling, eutrofiering, biomassa, broeikas effect.

B8.3 - Dynamiek en evenwicht

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven wat onder een ecosysteem wordt verstaan en welke componenten daarvan deel uitmaken;
2. uitleggen welke rol concurrentie binnen en tussen populaties speelt bij de dynamiek (instandhouding en ontwikkeling) van een ecosysteem;

3. uitleggen welke rol biotische en abiotische factoren spelen bij de dynamiek binnen een ecosysteem;
4. beargumenteren met welke maatregelen de mens de zelfregulatie van ecosystemen kan beïnvloeden.

Deelconcepten:

habitat, geboorte, sterfte, migratie, exoot.

Domein C. Zelforganisatie

Biologische eenheden kunnen beschouwd worden als systemen met een organisatie.

Biologische eenheden onderscheiden zich van de niet-levende systemen doordat zijzelf het enige product van hun organisatie zijn, dat wil zeggen: er bestaat geen scheiding tussen producent en product. Ze organiseren zichzelf.

Door zelforganisatie kunnen nieuwe structuren 'biologische eenheden van een hogere orde' ontstaan. Op het hogere organisatieniveau zijn nieuwe eigenschappen te zien, die de biologische eenheid van het lagere organisatieniveau niet heeft, de zogenoemde emergente eigenschappen.

Een voorbeeld is de biologische klok bij de mens: sommige klokcellen zijn overdag actief, andere klokcellen juist 's nachts, weer anderen pieken juist 's morgens. De optelsom hiervan heeft een eigenschap die de afzonderlijke cellen niet hebben: de biologische klok kan de daglengte en de tijd van het jaar registreren. Het geheel is dus meer dan de som van de delen. De kandidaat kan in een context:

- herkennen dat biologische eenheden nieuwe eigenschappen hebben vergeleken met de biologische eenheden van een niveau lager.

Subdomein C1 - Zelforganisatie van cellen

De kandidaat kan met behulp van de concepten genexpressie en celdifferentiatie ten minste in contexten op het gebied van energie en gezondheid benoemen op welke wijze de ontwikkeling van cellen verloopt.

Voorbeeldcontexten:

Energie: Procestecnologen en analisten werken in een laboratorium aan optimalisatie van fotosynthese in algen en planten met het doel om de energie-inhoud van de algen en gewassen te verhogen.

Gezondheid en gezondheidszorg (leefwereldcontext): Klasgenoten van een leerling met cystic fibrose oriënteren zich in de klas op deze ziekte met het doel om zo goed mogelijk te kunnen reageren als ze luisteren naar hun klasgenoot die gentherapie zal ondergaan.

C1.1 - Genexpressie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. herkennen dat er een relatie is tussen DNA en eiwit;
2. beschrijven dat in verschillende typen cellen verschillende eiwitten gemaakt worden;
3. beschrijven dat eiwitten verschillende functies hebben;
4. beschrijven dat door eiwitten het fenotype bepaald wordt.

Deelconcepten:

chromosoom, gen, DNA, RNA, eiwit, fenotype, genetische code, startcodon, stopcodon, niet-coderend DNA.

C1.2 - Celdifferentiatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. herkennen dat vrijwel alle cellen van een meercellig organisme hetzelfde genoom hebben;
2. beschrijven dat door differentiatie cellen ontstaan die een verschillende vorm en functie hebben;
3. beschrijven dat celdifferentiatie tot stand komt doordat alleen bepaalde genen tot expressie komen;
4. eigenschappen van stamcellen beschrijven en benoemen voor welke doelen stamcellen gebruikt kunnen worden.

Deelconcepten:

genoom, stamcellen, celtype, tussencelstof.

Subdomein C2 - Zelforganisatie van het organisme

De kandidaat kan met behulp van het concept levenscyclus ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voedselproductie benoemen op welke wijze de ontwikkeling van organismen verloopt en verklaren op welke wijze verstoringen van de ontwikkeling ontstaan, kunnen worden voorkomen en worden aangepakt.

Subdomein C3 - Zelforganisatie van ecosystemen

De kandidaat kan met behulp van de concepten dynamiek en evenwicht ten minste in contexten op het gebied van duurzaamheid en wereldbeeld benoemen op welke wijze ecosystemen zich kunnen ontwikkelen en beargumenteren met welke maatregelen de mens de zelforganisatie van ecosystemen beïnvloedt.

Domein D - Interactie

Biologische eenheden worden beïnvloed door hun omgeving, die zowel biotisch als abiotisch van aard kan zijn. Op deze beïnvloeding kunnen de biologische eenheden reageren door zich aan te passen, te verplaatsen of andere reacties te vertonen.

Omgekeerd hebben biologische eenheden ook invloed op hun biotische en abiotische omgeving. Interactie verwijst naar het open karakter van de biologische systemen.

De kandidaat kan in een context:

- beschrijven dat een biologische eenheid, van welk organisatieniveau dan ook, voortdurend in interactie is met de omgeving waaronder andere biologische eenheden;
- voor de effecten van veranderingen in een biologische eenheid de multicausaliteit benoemen;
- redeneringen hanteren waaruit de complexiteit van relaties in en tussen biologische eenheden en van biologische eenheden met hun abiotisch milieu blijkt.

Subdomein D1 - Moleculaire interactie

De kandidaat kan met behulp van de concepten genregulatie en interactie met (a)biotische factoren ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voedselproductie benoemen op welke wijze de moleculaire regulatie plaatsvindt.

Subdomein D2 - Gedrag en interactie

De kandidaat kan met behulp van de concepten gedrag en interactie met (a)biotische factoren ten minste in contexten op het gebied van communicatie, gezondheid en veiligheid verklaren op welke wijze gedrag van organismen en populaties ontstaat en benoemen wat de functie daarvan is.

Subdomein D3 - Seksualiteit

De kandidaat kan met behulp van de concepten gedrag en interactie met (a)biotische factoren ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en communicatie beargumenteren op welke wijze vraagstukken met betrekking tot seksualiteit van de mens kunnen worden benaderd.

Subdomein D4 - Interactie in ecosystemen

De kandidaat kan met behulp van de concepten voedselrelatie en interactie met (a)biotische factoren ten minste in contexten op het gebied van duurzaamheid en voedselproductie benoemen welke relaties tussen populaties in ecosystemen bestaan en beargumenteren op welke wijze vraagstukken die daar betrekking op hebben, kunnen worden benaderd.

Voorbeeldcontexten

Duurzaamheid: Landschapsarchitecten (hbo) bij een adviesbureau voor ruimtelijke inrichting schrijven een plan voor de inrichting van een groen recreatiegebied met het doel om milieu en gebruikswaarden optimaal naast elkaar te laten bestaan.

Voedselproductie: Een viskweker gaat samen met een tomatenkweker een kassencomplex inrichten als gemengd bedrijf, waarin vissen, algen, tomaten en andere planten een zo gesloten mogelijk systeem vormen, met het doel de opbrengst te diversifiëren en daardoor het risico van monoteelt te verminderen.

D4.1 - Voedselrelatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. voedselrelaties tussen organismen beschrijven;
2. relaties in een voedselketen benoemen;
3. in een voedselweb voedselketens herkennen;
4. de accumulatie van schadelijke stoffen in een voedselketen uitleggen.

Deelconcepten:

trofische niveaus, predatie, vraat, signaalstoffen, symbiose, parasitisme, mutualisme, commensalisme.

D4.2 - Interactie met (a)biotische factoren

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. veranderingen van abiotische en biotische factoren in een ecosysteem beschrijven;
2. beschrijven welke rol abiotische en biotische factoren spelen bij de instandhouding en ontwikkeling van een ecosysteem;
3. de accumulatie van schadelijke stoffen in een voedselketen uitleggen;
4. de rol van concurrentie binnen en tussen de populaties in een ecosysteem beschrijven;
5. beschrijven wat onder duurzame ontwikkeling wordt verstaan, in het bijzonder duurzame energie- en voedselproductie;
6. beargumenteren op welke wijze vraagstukken die betrekking hebben op duurzame ontwikkeling, kunnen worden benaderd.

Deelconcepten:

beperkende factor, tolerantie, optimum, persistent, biologisch afbreekbaar.

Domein E. Reproductie

Biologische eenheden, zoals enkele celorganellen, cellen en organismen, repliceren zich.

De kandidaat kan in een context:

- verbanden leggen tussen replicatie die plaatsvindt op de verschillende organisatieniveaus.

Subdomein E1 - DNA-replicatie

De kandidaat kan met behulp van het concept DNA-replicatie ten minste in contexten op het gebied van veiligheid en gezondheid benoemen op welke wijze erfelijk materiaal wordt

gereproduceerd.

Subdomein E2 - Levenscyclus van de cel

De kandidaat kan met behulp van het concept celcyclus ten minste in contexten op het gebied van energie, gezondheid en voedselproductie benoemen op welke wijze reproductie van cellen verloopt.

Subdomein E3 - Voortplanting van het organisme

De kandidaat kan met behulp van het concept voortplanting ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voedselproductie verklaren op welke wijze de reproductie van eukaryoten en prokaryoten verloopt.

Subdomein E4. - Erfelijke eigenschap

De kandidaat kan met behulp van het concept erfelijke eigenschap ten minste in contexten op het gebied van veiligheid en voedselproductie verklaren op welke wijze eigenschappen worden overgedragen bij eukaryoten en prokaryoten.

Voorbeeldcontexten

Veiligheid: Politie, analisten en laboranten in de forensische laboratoriumpraktijk verzamelen en onderzoeken sporen van de plaats delict volgens sop's (standard operating procedure) en doen daarvan verslag ten behoeve van de juridische praktijk.

Voedselproductie: Laboranten en analisten werken bij een vermeerderingsbedrijf in de groenteteelt aan het maken van weefselkweken van plantencellen met het doel zo snel mogelijk te komen tot voldoende uitgangsmateriaal voor een nieuw groenteras.

E4.1 - Erfelijke eigenschap

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. uitleggen dat een fenotype tot stand komt door de combinatie van genotype en de invloed van milieufactoren;
2. verschillen tussen autosomen en geslachtschromosomen benoemen en toelichten dat bij de mens de geslachtschromosomen het geslacht bepalen;
3. afleiden uit stambomen of kruisingsschema's hoe groot de kans is op het voorkomen van genotypen en fenotypen van nakomelingen bij monohybride kruisingen, voor autosomale en X-chromosomale genen en multipele allelen en lethale factoren;
4. overerving die anders verloopt dan volgens de wetten van Mendel herkennen;
5. ethische en biologische argumenten onderscheiden over het ingrijpen van de mens in de erfelijkheid van mens, dier en plant.

Deelconcepten:

genoom, chromosoom, autosomen, geslachtschromosomen, genotype, fenotype, allel, gen, monohybride kruising, (onvolledig) dominant, recessief, intermediair, multipele allelen, lethale factor stamboom, gekoppelde genen, epigenetica.

Domein F - Evolutie

Biologische eenheden zijn op alle organisatieniveaus met elkaar in interactie, beïnvloed door biotische en abiotische factoren. Daarbij is er concurrentie om ruimte, licht, voedsel enzovoorts. De kans om te overleven en nakomelingen te krijgen is het grootst voor biologische eenheden die het best passen bij de omstandigheden, die de omstandigheden kunnen aanpassen of die de beste omstandigheden kunnen opzoeken.

Evolutie laat zien hoe toeval, mutatie, recombinatie, variatie, adaptatie en selectiedruk hebben geleid tot de nu aanwezige biodiversiteit.

De kandidaat kan in een context:

- beschrijven hoe diversiteit van leven ontstaan is;
- beschrijven dat het bestaan van de universele genetische code opgevat wordt als een natuurwetenschappelijk argument voor een gemeenschappelijke oorsprong en verwantschap van al het leven;
- de rol van adaptaties in biologische eenheden uitleggen;
- beschrijven hoe de evolutietheorie tot stand gekomen is en de wisselwerking tussen de evolutietheorie en wetenschap, maatschappij en levensovertuiging toelichten.

Subdomein F1 - Selectie

De kandidaat kan met behulp van de concepten DNA, mutatie, recombinatie en variatie ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en voedselproductie verklaren op welke wijze variatie in populaties tot stand komt.

Voorbeeldcontexten:

Gezondheid of gezondheidszorg: Hulpverleners van een NGO (non-gouvernementele organisatie) laten zich in het tropeninstituut voorlichten over de noodzakelijke profylaxe en inenting tegen allerlei nieuwe typen ziekten, met het doel niet ziek te worden tijdens een verblijf in de rampregio waar ze hulp gaan verlenen.

Voedselproductie: (Pre)breeders bij een veredelaar sporen met behulp van protocollen nieuwe eigenschappen op en interpreteren de resultaten van kruisingen, met het doel voedselgewassen plaagresistent te maken of beter te laten smaken.

F1.1 - DNA

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. benoemen dat DNA functioneert als universele drager van genetische informatie;
2. uitleggen dat dezelfde genetische informatie in verschillende organismen voor kan komen;
3. uitleggen dat met gegevens verkregen door DNA-analyse de graad van verwantschap van soorten kan worden vastgesteld.

Deelconcepten:

DNA, genetische code, genotype, fenotype.

F1.2 - Mutatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven welke typen mutatie er zijn;
2. uitleggen waardoor mutatie veroorzaakt kan worden;
3. uitleggen dat mutatie het fenotype kan beïnvloeden;
4. uitleggen dat mutatie plaatsvindt onafhankelijk van het mogelijke effect ervan op overlevingskans of voortplanting van de cel of het organisme.

Deelconcepten:

chromosoom, mutagene stof, mutagene straling puntmutatie, genoommutatie, gen, allel, genetische modificatie.

F1.3 - Recombinatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

- beschrijven dat bij geslachtelijke voortplanting voortplantingscellen met een unieke combinatie van genen ontstaan door recombinatie van chromosomen.

Deelconcepten:

meiose, homologe chromosomen, autosomen, geslachtschromosomen, karyotype, genoom, gekoppelde genen.

F1.4 - Variatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. uitleggen dat genetische variatie in een populatie vergroot wordt door mutatie en recombinitie;
2. uitleggen hoe door de mens gewenste genencombinaties verkregen worden door genetische modificatie.

Deelconcepten:

mutatie, recombinitie, fenotype, genotype, genenpool, genetische modificatie.

Subdomein F2 - Soortvorming

De kandidaat kan met behulp van de concepten populatie, variatie, selectie en soortvorming ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en wereldbeeld verklaren op welke wijze nieuwe soorten kunnen ontstaan.

Voorbeeldcontexten:

Gezondheid of gezondheidszorg: Analisten en laboranten in een laboratorium doen door middel van controle- en inventarisatiekwaken onderzoek naar de aanwezigheid en verspreiding van MRSA bacteriën met het doel de medische staf te informeren.

Wereldbeeld: (leefwereldcontext): Een discussie voeren over de relatie tussen de evolutietheorie en levensbeschouwing/ religieuze opvattingen met het doel om een overzicht te krijgen van mogelijke argumenten en een eigen afweging te maken.

F2.1 - Populatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. omschrijven wat onder een populatie wordt verstaan;
2. uitleggen dat frequenties van genotypen en fenotypen in populaties in tijd en ruimte veranderen.

Deelconcepten:

Populatie, genotype, fenotype.

F2.2 - Variatie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven wat onder genetische variatie in een populatie wordt verstaan;
2. uitleggen dat genfrequenties in een populatie kunnen veranderen door random mutatie.

Deelconcepten:

adaptatie, fitness, natuurlijke selectie, genetic drift.

F2.3 - Selectie

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. uitleggen dat adaptaties van populaties door selectie van organismen tot stand komen;
2. overeenkomsten en verschillen tussen natuurlijke en kunstmatige selectie beschrijven.

Deelconcepten:

adaptatie, fitness, selectiedruk, soort, natuurlijke selectie, seksuele selectie, eilandtheorie.

F2.4 - Soortvorming

Specificatie:

De kandidaat kan in een context:

1. beschrijven dat soorten groepen individuen zijn die reproductief van elkaar geïsoleerd zijn;
2. uitleggen dat soorten ontstaan door reproductieve isolatie;
3. uitleggen dat de verwantschap en afstamming van soorten weergegeven kan worden in de vorm van een stamboom.

Deelconcepten:

soort, geslacht, stamboom, homologie, analogie, kenmerk, reproductieve isolatie.

Subdomein F3 - Biodiversiteit

De kandidaat kan met behulp van het concept biodiversiteit ten minste in contexten op het gebied van duurzaamheid benoemen op welke wijze de diversiteit van populaties en ecosystemen binnen het systeem Aarde varieert.